

ÇEVRE VE ETİK İLİŞKİSİNİN EĞİTİM FELSEFESİ BAKIMINDAN SORUNSALLAŞTIRILMASI

Ahmet ALKAYIŞ*

Özet

Çevre kirliliği, doğanın fiziksel unsurlarını ve ekolojik dengeyi ciddi boyutlarda etkilemektedir. Bu durum, çevre meselesinin birçok bilim alanı tarafından sorunsallaştırılmasını gerekli hale getirmiştir. Çevre sorunlarına yönelik olarak bilimin farklı disiplinlerinden öneriler ve formüller bulunmaktadır. Bu disiplinlerden bir tanesi de eğitim felsefesidir. Çevre ve etik meselesini eğitim felsefesi açısından irdelemek için çevre sorunlarının nedenlerine de dikkat çekmek gerekir. Bu çalışmada, mevcut çevre sorunları karşısında eğitim felsefesinin bakış açısı göz önünde bulundurularak çevre ve etik konusu incelenmektedir. Bu çalışmada, dokümantasyon yöntemi kullanılarak daha önce yapılan araştırmaların ve istatistiklerin verilerinden de yararlanılmıştır. Elde edilen bulgular; doğa, ekoloji, değer ve eğitim felsefesi çerçevesinde incelenmiştir. Ayrıca çevre bilinci ve etik ilişkisi, günümüzde eğitim ve doğa haklarının önemi bakımından gündeme getirilmiştir. Yapılan çalışmada bütün bu konular tartışılarak çözüm önerilerinde bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çevre, etik, eğitim felsefesi, ekoloji, doğa hakları.

PROBLEMATIZING THE RELATIONSHIP BETWEEN ENVIRONMENT AND ETHICS IN TERMS OF EDUCATIONAL PHILOSOPHY

Abstract

Environmental pollution significantly affects the physical elements of nature and the ecological balance. This situation has made it necessary to problematize the environmental issue by many scientific fields. There are suggestions and formulas from different disciplines of science regarding environmental problems. One of these disciplines is educational philosophy. In order to examine the environmental and ethical issue in terms of educational philosophy, attention also should be paid to the causes of environmental problems. In this study, environmental and ethical issues are examined by considering the perspective of educational philosophy in the face of current environmental problems. In this study, the data of previous studies and statistics using the documentation method were used. Findings have been studied within the framework of nature, ecology, value and educational philosophy. In addition, the relationship between environmental awareness and ethics has been brought up today in terms of the importance of education and nature rights. In the study all these issues are discussed and solutions are offered.

Key Words: Environment, Ethics, Philosophy Of Education, Ecology, Rights of Nature.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü.
ORCID: 0000-0002-1523-9554
(Makale Gönderim Tarihi: 07.12.2020-Makale Kabul Tarihi: 22.12.2020)

GİRİŞ

İnsan, eğitim sayesinde yapıp etmelerini gerçekleştiren, değerleri olan bir varlıktır. Çevre bilincini ve ekolojik dengeyi sağlamak için insana çok erken yaşta çevre eğitimi verilmesi birçok bilim insanı tarafından savunulmaktadır. İnsan hayatında küçük yaşlarda kökleşen tutum ve davranışın değiştirilmesi oldukça zordur. Bu nedenle erken yaşlarda başlayan doğayı koruma ve çevre bilinci için eğitim ve öğretimin ilk kademelerinden başlayarak okul müfredatlarında daha geniş yer verilmelidir. İlgili müfredatlar eğitim felsefesi bağlamında geliştirilerek daha anlaşılır ve kalıcı hale getirilebilir.

Eğitim felsefesi; insanın kişisel özelliklerini, eğitimini, sosyo-kültürel ve fiziki çevresiyle olan: etkileşimini araştırarak buna uygun yaklaşımı geliştirmeyi amaçlamaktadır. Çünkü insan eğitim olanağıyla form kazanır, ham yetilerini eğitimle tamamlayabilir. İnsan bio-psişik özelliği gereği eğiten-eğitilebilen bir donanımı içinde barındırır. İnsan, eğitilebilen özelliği gereği çevreye ve doğaya karşı tutumu olumlu yönde değiştirilebilecek bir varlıktır. Onun doğaya karşı sorumluluk bilincinin artmasıyla çevre sorunları üzerinde daha da yoğunlaşması söz konusudur.

Çevre eğitimi, felsefi bağlamda çevrenin korunmasına katkı sağlayacak şekilde insanlarda farklı etik yaklaşımların gelişmesine olanak sağlayabilir. İnsanların mevcut çevre anlayışı çoğunlukla insan merkezli, yani antroposentrik çevre görüşüne dayanmaktadır. Çevre eğitimi sayesinde antroposentrik çevre görüşü yıkılarak daha çevreci bakış açısı kazandırmak mümkündür. Doğa ve çevre konusunda toplumsal alanda yerleşik bazı yanlış tutum ve davranışlara karşı farkındalık kazandırarak, bu yanlışları düzeltmek gerekir. İnsan merkezli çevre anlayışının, yanlışlarını ön plana çıkarıp düzenleyecek olan eğitim kurumları ve eğitim felsefesidir.

Dolayısıyla bu çalışmanın amacı insanı; bio-psişik bir bütünlük içinde ele alarak çevre eğitimi sorunlarında çevre eğitiminin önemini tartışmaktır. Çalışmanın bir diğer amacı ise çevre ve etik alanındaki bilinci ve duyarlılığı kalıcı kılama konusunda eğitim felsefesinin önemini daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamaktır. Yapılan çalışmanın birinci bölümünde; çevre bilinci, insan – doğa ilişkisi ve çağımızın ekoloji sorunları üzerinde durulmaktadır. İkinci bölümde ise felsefi bağlamda çevre ile etik konusu genel bir çerçevede irdelenerek sonuç ve önerilerle tamamlanmıştır.

Çevre Bilinci

Günümüzde insanlar pek çok önemli sorunla karşı karşıyadırlar. Bu sorunlardan belki de her alanı etkileyebilecek yönüyle, hatta önemlileri konuların başında çevreyi koruma gelmektedir. Çevre konusunda yaşanan sorunlar çoğunlukla insan merkezlidir. Dünya nüfusunun yaklaşık yarısı büyük kent merkezlerinde yaşamaktadır.¹ Bu insanların çoğu yaşadıkları kent merkezlerinde kirli havanın etkisinde kalarak yaşam için gerekli temiz havayı yeterli alamadıkları için huzur ve dinginlikten uzak kalmaktadırlar.² Örneğin bu insanların küçük bir derenin dinginliğini teneffüs edebilme imkânlarındaki kısıtlılık açıktır. Ormanların, hatta bir dizi ağacın yeşilliğinde mahrum çocukların mevcudiyeti sır değildir. Oysa bunlar insan doğasının arzuladığı hususlardır. Wheatley, şu ifadeyle söz konusu hususa parmak basar: “Nemli çimlerden yansıyan güneş ışığını, güneş batışını izlemeyi, bir ağacın altında dinlenmeyi, karanlıkta yıldızlara bakmayı tecrübe etmeye ihtiyacımız var.”³ Yeşil çevre ve temiz havanın insanın hayatı için arz ettiği önem aşikârdır.

Çevre kirliliğinin artmasında birden fazla etken söz konusudur. Bu etkenler içerisinde, her geçen gün artan nüfus ve kırdan kente göçün önemli bir rolü vardır. Kırdan kente göçün nedenlerinin başında; kent merkezlerinde temel ihtiyaçların daha rahat karşılanması, güvenli ve kaliteli bir yaşamın sürdürülmesi, sosyo-kültürel faaliyetler, istihdam ve eğitim olanaklarının yüksek olması gelmektedir.⁴ Ülkemizde de 1950’li yıllara kadar nüfusun %80’i kırsal kesimde yaşıyordu. Köylüye ağırlıklı rol atfetmek bu gerçekliğin doğal sonucu olup, köylünün dönüştürülmesinde eğitime önemli bir misyon biçilmiştir: “Köye eğitim fikri hem faal nüfusun büyük bir kısmını oluşturan (%81) köylünün kalkınmasında yardımcı olmak, hem de cumhuriyet felsefesini köylüye aktarmak bakımından gereklidir.”⁵ Ancak günümüzde dünyanın çoğu ülkesinde olduğu gibi ülkemizde de nüfusun dağılımında farklı bir durum söz konusudur. Nüfustaki yer değiştirmeye birlikte insanlar yaşadıkları doğal yerleri tahrip etmeye başladılar. Var olan bütün bu problemlerin sonunda çevre bilincinin önemi artmaya başladı.

Çevre bilinci sadece belli platformlarla sınırlı kalmamıştır. Önemli gelişmelerden birisi, 1973 yılında İngiltere’de Ekoloji Partisi’nin kurulmasıyla,

- 1 Emrah Akyüz, *Dünyayı Kurtar: Temiz Çevrenin Bilimsel Sırları*, Ankara 2020.
- 2 P.A Vesilind, J.J Peirce, R.F Weiner, *Environmental pollution and control*, Elsevier, 2013.
- 3 Margaret J Wheatley, *Birbirimize Dönmek, Geleceğe Dönük Umudu Yeniden Tesis Etmek İçin Basit Konuşmalar*, çev. Murat Abus, İstanbul 2003, s. 115.
- 4 Marquita K. Hill, *Understanding environmental pollution*, Cambridge University Press 2020.
- 5 Salih Özkan, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara 2019, s.194.

artık çevre hareketinin siyasal düzlemde de kendisine alan açmasıdır. Akabinde, ekoloji, şiddeti reddetme, adem-i merkezîyetçilik ve toplumsal adalet ilkeleri üzerine kurulan Alman Yeşillerinin, elde ettiği başarı, Avrupa’da diğer çevreci hareketler için de harekete geçirici bir etken olmuştur.⁶ Artan çevre sorunları, siyaseti, politika üretmeye zorlamıştır.

Son yıllarda çoğu toplumda çevre bilincindeki artışla birlikte çevresel problemlere çözüm üretme noktasında gelişmeler gözlenmektedir. Bu problemleri çözmeye yönelik çalışmalar iki yaklaşım şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu yaklaşımları savunanlardan biri reformistler diğeri ise radikallerdir. Çevre problemlerini reformist bir yaklaşımla çözmeye çalışanlar uluslararası mecralarda çevreyi koruma bilincini yayma çabasındalardır. Bu çabalar çeşitli ulusal ve uluslararası alanda pek çok oluşumla kendisini göstermektedir. Ortaya çıkan oluşumlardan bazıları ise şu şekilde sıralanabilir:

- √ “Stockholm BM İnsan ve Çevre Konferansı, ilk uluslararası çevre konferansı olması nedeniyle önemlidir.
- √ Roma Kulübü’nün “Büyümenin Sınırları” Raporu: Rapor insanlığın sahip olduğu ekonomik-teknik bilginin sınırlı kaynak sorununu çözemeyeceğini, bu nedenle insanların yakın bir gelecekte önemli sıkıntılara gireceğini söylemektedir. Bu nedenle gelecek için yeni stratejiler benimsenmesi gerektiğini vurgulamaktadır.
- √ BM Rio Zirvesi: Gündem 21, Çevre ve Kalkınma, küresel çapta sürdürülebilir bir ekonominin ekolojik stratejisi olarak kabul edilmektedir. Bu zirvenin en somut çıktısı kuşkusuz Kyoto Protokolü’ne giden sürecin başlatılması olmuştur.
- √ 1997 Kyoto Protokolü, atmosferde giderek artan emisyonların sınırlandırılmasına yönelik önemli bir girişimdir.”⁷

İnsanlığın uzun bir süredir çevreyi ihmal ettiğini belirten Prof. Dr. İbrahim Özdemir, çevrecilerin 1960’tan bu yana gündeme getirdikleri sorunlara birçok insanın kulaklarını tıkadığını ifade etmektedir.⁸ Bilim adamlarının nasıl olsa çözüm yolu bulacaklarına dair anlayış, meseleye hassasiyetle yaklaşmanın önüne geçmiştir. Ancak gelinen noktaya baktığımızda çevre konusunda önemli sorunlar göz ardı edilmektedir. Egemen sistemin insana dayattığı

6 Selim Kılıç, *Çevre Etiği Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Sonuçları*, Ankara 2008, s. 126.

7 Akt. Kılıç, s. 122.

8 İbrahim Özdemir, <https://uskudar.edu.tr/tr/icerik/5071/prof-dr-ibrahim-ozdemir-cevre-icin-simdi-degisime-zamani>, Mart 2020.

yaşam tarzının sürdürülemezliği anlaşılmalıdır. Sınırsız ve sorumsuz büyümenin mümkün olmadığı; kâinatın çok hassas denge ve ayarlarla çalıştığı göz ardı edildi. Günlük yaşamda kullanılan kimyasal ilaçlarla dereler, nehirler, göller deniz ve okyanuslar kirletildi. Buralarda yaşayan hayvanların bir bir tükenip yok olması bile çoğu insanı ikna edemedi. Nedeni ise her şeyden daha fazla üretim ve daha çok kar elde etme arzusu oldu.

Bütün bu problemler karşısında “farklı çevre sorunlarına ilişkin birçok bölgesel ve evrensel andlaşma yapılması ile, BM içerisinde işbirliğine yönelik bir yapı oluşturma yoluna gidilmiştir.”⁹ Stockholm BM İnsan ve Çevre Konferansı ile BM Rio Zirvesi yerel yönetimlerin önemini bir kez daha ortaya koymuştur.¹⁰ Uluslararası düzeyde yapılan çalışmalarda, gerek yerel gerek küresel problemlerin çözümünde yerel yönetimlerin rolü gittikçe daha fazla vurgulanmıştır. Bu doğaldır, çünkü; “yerel yönetimler ekonomik, toplumsal ve çevresel altyapıları kurar, işletir ve korurlar; planlama süreçlerini gözlemler, yerel çevre politikalarını ve yönetmeliklerini oluştururlar; ulusal ve ulus-altı çevre politikalarının uygulanmasına yardımcı olurlar. Halka en yakın yönetim düzeyini oluşturduklarından, sürdürülebilir gelişmeyi yaygınlaştırmak amacıyla halkın eğitilmesi, harekete geçirilmesi, talep ve beklentilerinin karşılanmasında önemli roller oynarlar.”¹¹

Diyebiliriz ki, yeryüzünde insanların orantısız üretim ve buna eşdeğer sınırsız tüketim isteği günümüzde her şeyden önce insanların bilinçlerini kirletir duruma gelmiştir. Gelişmiş ülkelerde özellikle çokuluslu yapılar başta olmak üzere, sermaye kuruluşlarının genç kuşakları nasıl teknoloji bağımlısı haline getirdikleri, özellikle yaşamın vazgeçilmezi ve vücudun birer yapay organı haline getirilmiş cep telefonu ve ipad gibi cihazlar üzerinden insanların nasıl domine edildiği çarpıcıdır. İnsan yaşamını son model otomobiller, sanayi atıkları kirletmiyorsa acaba ne kirletiyor? o koca kentlerin yanı başında biriken çöplükler de, o koca kentlerin havasını berbat eden ve hiçbir gerçek bir planlamanın ürünü olmayan atölye ya da fabrikalar da bu iyiden iyiye kirli kafaların ürünü değil mi?”¹² Anlaşılan o ki, çevre kirliliği bilincine yönelik belirlemeler yapmadan önce bilinç kirlenmesine önlem almak gerekir. Aslında çevre kirlenmesinin altında bilinç kirlenmesi yatıyor, onun için

9 Ali Kerem Kayhan, “Birleşmiş Milletler Çevre Programı Üzerine Bir İnceleme” *Public and Private International Law*, Volume: 33, Issue: 1, 2013, s. 63.

10 Akyüz, 2020.

11 Recep Bozlağan, “Birleşmiş Milletler Uygulamaları ve Yerel Yönetimler” *Öneri C.6.S.22*, Haziran 2004. s. 232. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/940714>

12 Uluğ Nutku, “Doğa-İnsan Bağının Yeniden Üretilmesi İçin Üç İlke”, *Ekoloji Felsefesi ve Etiği, Felsefelogos*, Sayı: 6, İstanbul 1999/1, s. 34.

ilk başta bu kirli bilinçlerin temizlenmesi amaç edinilmelidir. Burada eğitimin rolü bir kez daha karşımıza çıkmaktadır.

Uluslararası platformlarda çevrenin korunması amacıyla yapılan çalışmaların başarısız olmasının altında yatan nedenlerin başında ülkeler arasındaki sermaye çekme yarışı vardır. Bu yarış, çevreyi korumak amacıyla yapılan çalışmaları engellemektedir. Kısaca belirtmek gerekirse, dünya üzerinde küreselleşmeye yön veren bilinç, çevre merkezli bir yaklaşımla esas almadıkça doğaya zarar vermeye devam edecektir. Bu durumda belki de sorunun çözümünde önemli noktalardan biri, doğayı yağmalamadan, ekolojik dengeyi sarsmadan, gıda ve enerji kaynaklarını dünya halklarıyla hakça paylaşmanın sağlanmasıdır. Unutulmamalıdır ki, “sağlıklı bir ekosistem daima bir iş birliği ağı halinde yaşayan pek çok farklı türden oluşur. Ağın her üyesi yiyecek ağının belli bir parçasından yer ve gerisini diğerlerine bırakır.”¹³ Bu paylaşımındaki temel amaç herkesin payına düşeni vermek, toplumsal düzeni ve doğayı korumaktır. Buna bağlı olarak dünya üzerinde gıda, ham madde kaynaklarının eşit paylaşımı ve kullanımı sağlanmalıdır.

İnsan-Doğa İlişkisi

İnsanların var oluşundan beri doğa ve çevre konularında birtakım araştırmalar yapılmaktadır. İlk Çağ filozoflarından Thales’in ilgilendiği konuların başında gökyüzü ile yeryüzündeki olaylar gelmektedir. Thales doğa konuları üzerinde çalışmalar yaparken suyu, her şeyin başlangıcı yani ana madde (arkhe) olarak ele almıştır. İlk Çağ filozoflarının çoğu doğa felsefesi üzerinde yapılan çalışmalarda doğayı açıklarken temel olarak canlı bir maddeyi irdelemişlerdir. İlkçağ filozoflarının bakış açıları da göz önünde bulundurularak denilebilir ki doğa, içinde bulunduğumuz maddi evrenin tamamıdır. “Zaman ve mekân içinde bulunan şeylerin oluşturduğu sisteme; olayların, güçlerin ve fenomenlerin, bilebildiğimiz evreni meydana getiren, kompleksine doğa adı verilir.”¹⁴

Tarih boyunca insanlar doğa ve çevre üzerinde birtakım değişiklikler ve dolayısıyla tahribatlar yapmışlardır. Ancak hiçbir zaman, içinde bulunduğumuz çağ kadar canlı türleri, yaşam çevreleri ve doğal kaynaklar tahribata uğramamıştır. “Pek çok bilim adamı bu zamana altıncı büyük yok oluş adını veriyor. Dört beş milyar yıllık varoluşu boyunca dünya daha önce beş tane büyük çaplı yok oluş yaşadı.”¹⁵ Doğanın yok oluşuyla ilgili dile getirilen bu

13 Wheatley, s. 114.

14 Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 2000, s. 269.

15 Wheatley, s. 111.

durumların, insan dışında olduğu bilinmektedir. Ancak bugün insan tarafından doğada yapılan yıkımlar kabul edilecek düzeyi aşmıştır. Çünkü insan eliyle yıkım, doğa kurallarının dışına çıkarak, yeni – dayatıcı bir faktörle sahneye çıkmıştır. Bu nedenle insanlar, hayatın içinde belli başlı sistemleri göz ardı ederek yapabildikleri kadarıyla büyük şehirler inşa ettiler. Hâтта bazen bu şehirlerin alt yapı çalışmalarını yeterli düzeye getirmeden devasa binalar ve alışveriş merkezleri diktiler.

Bilim ve teknolojinin gelişmesiyle birlikte insanın sahip olduğu olanaklar da artmaya başlamıştır. İnsan, bu olanaklar sayesinde zaman zaman doğal düzeninin dengesiyle de oynamaktadır. Çağımızda bilim ve teknolojinin ilerlemesiyle hem genler hem de doğada yapılan değişiklikler, yaşamı etkileyecek bir düzeye ulaşmıştır. Teknolojinin, bilimin ilerlemesi ve sanayinin gelişmesi sonucunda doğadaki tahribatlar her geçen gün artmaktadır. Yine de bazı insanlar bilim ve teknoloji sayesinde doğanın sınırsız kullanılabilceği düşüncesindedirler. Bu düşünceyle doğayı kendi çıkarları için işleyenler, doğadaki dengenin bozulabileceği ve doğanın kirlenebileceği kaygısı taşımamaktadırlar.¹⁶

Doğanın kirlenmesine yol açan büyük etkenlerden bir diğeri fabrikalardan çıkan zararlı gazlardır. Yerleşim yerleriyle içi içe geçen bazı fabrikalar toprak, su ve hava kirliliğine neden olmaktadır. Hâтта kirlilik bunlarla sınırlı kalmayıp gürültü kirliliğine ve orada yaşayan insanlarda kronik hastalıklara da yol açmaktadır. Ayrıca yeni doğan çocukların sağlığını ciddi oranda etkileyerek onların sakat doğmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla bu tür yerleşim yerlerine yakın fabrikalara hızla müdahale edilmelidir. Yoksa insan sağlığı ve doğa için önü alınamayacak yıkımlar ortaya çıkacaktır.¹⁷

İnsanın doğaya bu kadar zarar vermesinin kötü sonuçları yine insan hayatını tehlikeye atmaktadır. Son yıllarda çoğu yerleşim merkezlerinde yeşil alanlar tahrip edilmiş, kuraklık artmış, az miktardaki yağmurun dahi sel felaketine yol açtığı durumlar gözlenmiştir. Birçok bilim adamı bunu doğanın tepkisi şeklinde de nitelendirmektedir. “Son yıllarda artan küresel ısınma, depremler, tayfunlar, kuraklık, suların kirlenmesi gibi sorunları, etki-tepki doğanın kendisini savunma mekanizması olarak da kabul edilebilir.”¹⁸

16 Ulrich Beck, *Risk society: Towards a new modernity*. SAGE 1992.

17 Muthukumara Mani, David Wheeler, *In search of pollution havens? Dirty industry in the world economy, 1960 to 1995*. The Journal of Environment & Development, 7(3), 1998.

18 Kılıç, s. 112.

İnsanlar tarafından doğaya verilen zararlar sadece bunlarla sınırlı değildir. Dünyanın farklı yerleşimlerinde kimyasal silahların kullanılmasıyla birlikte orada yaşayan bütün canlı ve cansız varlıklar yok edilmektedir. Bu savaşların sonucunda hayatta kalan insanların yaşam alanlarından göç ettirilen, aç kalan çocuk, genç, yaşlı ve hasta demeden kabul edilemez yoksulluk şartlarında yaşayan insanlar vardır. Günümüzde devam eden bu savaşları kısmen de olsa ortadan kaldırmak için, yaşam ve kişi güvenliği hakkının pervasızca çiğnenmemesi için, ulusal çabalarla beraber uluslararası kuruluşların çabaları da artmaktadır.¹⁹

Bugünkü insanların yaşam koşullarına, eğitim ve felsefe alanındaki çalışmalara bakıldığında bu çabaların yetersiz kaldığı görülmektedir. Hem eğiten hem de eğitilebilen özelliğe sahip insanın²⁰ çevreye verdiği orantısız zarar, kabul edilemez düzeydedir. Çünkü insan, kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna gerek kalmadan kullanabilen bir varlıktır. Kuşkusuz insanın bu yetisi onun var oluşundan beri düşünce tarihi ve Aydınlanma dönemi içerisinde önemli bir yere sahiptir.

Düşünce tarihi içerisinde insan eğitiminin temellendirilmesindeki önemli durak noktası Immanuel Kant (1724-1804) ve Aydınlanma düşüncesidir. İnsanın düşündüğünü düşünerek, aklını kullanma cesareti göstererek özgürleştiğini ifade eden Aydınlanmacı düşünce, düşüncenin özgürlüğünü insanın varlık yapısına uygun olarak izah etmiştir.²¹ Aydınlanma düşüncesiyle insan, doğaya egemen olması ve doğadan yararlanması için gerekli düşünsel zemin de hazırlamıştır. O döneme kadar insan, doğanın gücüne inandığı için doğa karşısında kendisini durduran korkularını da yavaş yavaş ortadan kaldırmaya başlamıştır.

Bilim ve teknolojinin ilerlemesi sonucunda insan artık doğayı egemenliğine alabileceğine inanmıştır. Aydınlanma döneminde insan, doğanın insana, kendisini geliştirmesi için bir sınır çizmediğini fark edememiştir. İnsan, yaşamı boyunca eğitim olanağıyla bir gelişme ağı içindedir. Her ne olursa olsun insan, hiçbir zaman bilimsel gelişme ve teknolojik ilerleme sayesinde doğaya egemen olamayacaktır. İlkçağ filozoflarının da doğaya hâkim olma gibi bir yaklaşımları bulunmamasına rağmen 17. yüzyılda bilimsel gelişmelerle birlikte ortaya çıkan “yeni doğa kavrayışı (özellikle Bacon’ın “bilmek egemen

19 Philip K Hopke, *Contemporary threats and air pollution. Atmospheric Environment*, 43(1), 2009. s. 83-97.

20 Ahmet Alkayış, *Çağdaş Sorunlar Karşısında İnsan ve Eğitim*, Astana Yayınları, 2020.

21 Ahmet Alkayış, *Aydınlanmacı Eğitim ve İnsan Hakları Çerçevesinde Eğitim ve Dünya Barışı Düşüncesi*, Metafizika - Cild: 1, Sayı: 3, 2018, s. 87-114.

olmaktır” ve Descartes’ın mekanik dünya görüşü), insanın merkeze alındığı ve ölçünün insan olduğu bir anlayışı egemen kılmıştır.”²² Ancak doğanın insan bilgisinin üstünde, kendi içinde birtakım fizik yasaları ve bir düzeni vardır. En basit bir anlatımla ifade edilecek olursa, doğanın şöyle bir kanunu vardır: Doğada en güçlü olan değil, değişime en iyi uyum sağlayan yaşamını sürdürmektedir.

Böylelikle diyebiliriz ki, tarihsel süreçte hiçbir zaman insanlık doğadan ve eğitimden ayrı ele alınmamıştır. Çünkü eğitimin amacı kişiyi disiplinli hale getirmektir. Eğer bütün insanlar eğitim konusunda aynı hassasiyeti göstermiş olsalardı dünya üzerinde ne bu kadar ciddi oranda haksızlıklar, savaşlar, ölümler olurdu ne de üzerinde yaşadığımız doğa ve toprak parçası bu kadar kirletilirdi. Sonuç olarak insan-doğa ilişkisi ele alındığında o, doğanın bir parçasıdır. Ancak böyle bir ilişkiye rağmen insan merkezli etik yaklaşımda bunun ihmal edildiği bilinmektedir. “İnsan merkezli etik sadece insana değer verir ve insan dışındaki bütün canlıları bir araç olarak görür. Canlı merkezli yaklaşımla birlikte artık, insanın önemi doğa karşısında daha üst değer olarak kabul edilemez. Bütün organizmalar, sahip oldukları organizmanın gelişmiş olup olmadığına bakılmaksızın ahlaki bir değerdir.”²³

Ahlâk ve ahlâki değer olgusuyla yaşanan bir şey olmakla beraber, insanın hayatını şekillendirdiği felsefi bir disiplindir. O hâlde canlı merkezli etik anlayışta doğada yaşayan bütün varlıkların bir değeri bulunduğu anlayışı söz konusudur. Canlı merkezli etiğin temsilcilerinden Paul Taylor, bu etik yaklaşımda beş kural üzerinde durmuştur: Kötülük yapmama, karışmama, sadakat, onarımcı adalet ve başkalarına kötü davranmamadır.²⁴ Buradan hareketle çevre etiğinin temel amacı da şöyle belirlenebilir: Bilimsel ilerleme sonucunda hem insanı hem de ekolojik dengeyi teknolojinin tehlikelerinden korumak için insanların bilinçlenmelerini artırmaktır.

Çağımızın Ekoloji Sorunları

Günümüzde her ne kadar doğanın tahribatının en tehlikeli boyutlara ulaştığı ifade edilse de, aynı zamanda, çevrebilim ve ekoloji konularında önemli çalışmalar da yapılmaktadır. Ekoloji, çevre biyolojisi olarak da bilinen bir disiplindir. Özellikle her geçen gün insan haklarıyla birlikte diğer canlıların yaşam hakları ve korunması, insan ve doğa arasındaki ilişkinin karmaşıklığı

22 Fikri Gül, “İnsan-Doğa İlişkisi Bağlamında Çevre Sorunları ve Felsefe” Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 14, 17-21. http://www.journalagent.com/pausbed/pdfs/PAUSBED_6_14_17_21.pdf, 2013, s. 18.

23 Kılıç, s. 161-162.

24 Kılıç 2008.

nedeniyle çalışma alanları genişlemiştir. Ekoloji, "Alman biyolog Ernst Haeckel tarafından biyolojinin bir alt dalı olarak kurulmuştur. Kelimenin etimolojik kökeni, Yunanca ev, yurt gibi anlamlarda kullanılan oikos kelimesinden gelmektedir. Oikos bu anlamıyla eve, yerleşilen yere ilişkin davranışları ifade etmektedir."²⁵ Bu bağlamda ekoloji kavramı, doğadaki bütün varlıkların birbirine etkilemesi üzerinde çalışan bir ekosistemi temel almaktadır.

"Ekolojide doğanın her zaman son sözü söyleyeceğine dair bir ilke vardır. Şimdi olan da budur. Atıkların birikebileceğine inandık, fakat kirlenen hava ve zehirlenen su bize bunun doğru olmadığını öğretiyor."²⁶ Dolayısıyla içinde yaşadığımız dönem bize şunu göstermektedir; ekolojik denge her geçen gün büyük tahribatlara uğramaktadır. Çünkü denizlerin kirlenmesinden tutun, yeşil alanların yok edilmesine, fabrikalardan ve araçların egzozlarından çıkan zehirli gazların (karbondioksit, metan, azot oksit vb.) çevreyi ne kadar kirlettiği göz önündedir. Problemler sadece bunlarla sınırlı değildir; fosil yakıtların kullanılması sonucu doğaya yayılan gazlar ve ısı birikimi yer kürenin daha fazla ısınmasını tetiklemektedir. Doğal denge dışında yerküre ısısının artması sonucu sera etkisi dediğimiz durum ortaya çıkmaktadır. Sera etkisi durum ise ekolojik dengeyi bozmaktadır.

Günümüzde karşılaşılan sorunların boyutları eskiyle karşılaştırılmayacak oranda büyüktür. Bu sorunlardan birkaçını şöyle sıralayabiliriz: İnsan hakları, ekolojik denge, eğitim sorunları, dünya barışı²⁷ ve etik gibi konulardır. Ancak bütün bu sorunların yaratıcısı yine insanın kendisidir. Dünyanın çoğu yerinde rant ve çıkar uğruna çıkan savaşlarda masum insanların acımasızca yok edilmesi görülmektedir. Çünkü daha önceki dönemlerde Birinci ve İkinci Dünya Savaşı ve yerel düzeydeki hemen her savaşın sonucunda insanlar, suçsuz insanların ölümü, siyasal, demokratik, ekonomik ve çevre sorunları gibi insanlığın geleceğini tehdit eden problemlerle karşılaşmaktadır. Bu bağlamda hem dünyanın hem de insanın geleceği için teknolojinin, ekonominin, bilimsel gelişmelerin hatta kültürel yapının çevre ve ekoloji için ne kadar önemli olduğu unutulmamalıdır.

İnsan merkezci etik yaklaşımlarla birlikte bu konuların göz ardı edilmeye başlandığı görülmektedir. Çünkü bu yaklaşımla, bilimsel ve teknolojik gelişmelerle her şeyin çözülebileceğine inanılmıştı. Ancak gelinen noktada Eylül 2019'da Avustralya'nın Yeni Güney Galler eyaletinde başlayıp aylarca devam

25 Kılıç, s. 32.

26 Wheatley, s. 112.

27 Alkayış 2018.

eden yangınlar, 2019-2020 yıllarında dünya genelinde ortaya çıkan sağlık sorunları (Covid-19) ve doğada da zaman zaman meydana gelen tahribatlar bu düşüncelerin aksinin kanıtıdır. Teknolojik gelişmenin beraberinde getirdiği düş kırıklığı ve bununla birlikte gelen eleştiriler sadece çevreci düşüncülerin değil aksine hümanistlerde de sıklıkla dile getirilmiştir. Teknolojik gelişmeler insan yaşamının her alanını işgal ettiği için insanı daha da pasifleştirdiği gözden kaçmamaktadır. Bu nedenle insan merkezci etik yaklaşım yerine ekolojik temelli bir etik yaklaşım-temel alınmalıdır.

Ekolojik etik bakımında sadece canlı türleri değil aynı zamanda cansız varlıklar da birer değerdir. Bu yaklaşıma göre doğa, insan belirlemelerine göre değil salt ahlâki olarak saygı gösterilmesi gereken bir alandır. Buradaki problemin temelinde ahlâkın insana özgü bir disiplin olması ve insan tarafından sınırların belirlenmesi yer almaktadır. Ancak bütüncül etik yaklaşımı, insanı merkez alan diğer etik yaklaşımlardan ayrılarak doğayı da içeren bir disiplindir. Leopold'ın yeryüzü etiğinde, toprak etiğinin temel konuları haline getirilerek cansız varlıklara bir değer atfedilmiştir. Dolayısıyla İlkçağ Felsefesi düşünürlerinden Demokritos önemli bir doğa filozofudur. Bu dönemin doğa filozoflarından Thales'e göre her şey canlıdır, her şey içinde yaratıcı bir güç taşıyan su ile doludur. Anaximandros ise ilk-maddeye o Apeorin (sınırı olmayan) adını vermiştir. Anaxsimenes'e göre de ilk-madde havadır. Herakleitos'a göre evren durmadan sürekli akan bir süreçtir, yani başı sonu olmayan bir değişimdir.

“Leopold'ın etik yaklaşımı, Eski Yunan'daki bu düşüncelerin daha kompleks bir şekilde yeniden canlandırılması ve güçlü bir şekilde ortaya konması olarak kabul edilebilir.”²⁸ Bu çerçevede Leopold'ın birbiriyle bağlantılı ve ilişkili hale getirdiği bütüncül etik yaklaşımları şunlardır: Derin ekoloji, toplumsal ekoloji, biyo-bölgecilik ve ekofeminizm olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekofeminizm'e göre doğanın özgürleşmesi ancak ekolojik bir adaletle olanaklıdır. Ancak günümüzde ekolojik adalet önemli bir yere sahiptir. İnsanlar her geçen gün doğayı korumaktan ve çevre bilincinden uzaklaşmıştır. Çevre bilincinden uzaklaşma sonucunda çevre kirliliği artmaya başlamış, bunlarla birlikte ekolojik denge yok olma tehlikesiyle karşı karşıya gelmiştir.

Son yıllarda yeryüzündeki adalet kadar önemli bir boyut kazanan ekoloji sorununu, doğası gereği dünyayı sömüren sistemin çözemeyeceği dile getirilmektedir. Dünya genelinde olması gereken ile olmaması gereken arasındaki çatışma halen gündemde olup, bu çatışmada sorunun çözümüne ilişkin dile getirilen önerileri Nutku şöyle dile getirmektedir:

28 Kılıç, s. 194-195.

“Bilinen her şey uygulanmayabilir.

Doğa insan için değildir; insan doğayla birliktedir.

İnsan türünün biricikliği özgürce seçmesindedir ve soy sürdürüp sürdürmemeyi de özgürce seçebilir.”²⁹ İnsanın doğayı sınırsızca tüketimi sırasında aynı zamanda kendisini de tükettiği bir gerçektir. Bu bilinçle doğaya egemenlik savının yanlışlığı da ortaya çıkarılmıştır. Çünkü insana özgü her var oluş koşulunun kaynağında doğa vardır. Dünya barışı kadar günümüzde önemli bir yere sahip ekolojik sorun üzerinde durarak, bu soruna da hiç vakit kaybetmeden çözüm üretmek gerekir. Basitçe toprak, su, hava kirliliği olarak bilinen ekolojik sorunlar, kirliliğin ötesinde insan hayatı için ölümcül tehditler yaratabilmektedir.

O hâlde dünya üzerinde, ekolojik etik temelli toplumları ön plana çıkararak çevre bilinci yaygınlaştırılmalıdır. Çünkü her geçen gün denizlerin ne kadar kirletildiği, yeşil alanların ve ormanların tahrip edildiği, ozon tabakasındaki yırtığın genişlemesi ve küresel ısınma sonucunda buzulların erimesi gibi, ekolojik dengenin bozulması büyük kaygı uyandıracak düzeydedir. Bütün bu konular üzerinde yıllardır çevrecilerin uyarılarını dikkate almayanlar olası bir doğa felaketi için çok geç kalabilirler. Öyleyse diyebiliriz ki, çevre için çok geç kalmamak için etik temelli ekolojik toplumlar oluşturulmalıdır.

Bu konudaki eylemsel hareketlere örnek vermek gerekirse, Greta Thunberg 20 Ağustos 2018’de ilk kez İsveç parlamentosu Riksdag’ın önünde iklim değişikliğini protesto eden döviziyle oturma eylemi yaptı ve yetkilileri harekete geçmesini çağırdı. Avusturya’dan Uganda’ya, ABD’den Japonya’ya 300’den fazla şehir ve kasabada on binlerce öğrenci Greta’nın FridaysForFuture protestolarına katıldı. Ocak 2019 sonunda Belçika’da 30 binden fazla öğrenci sınıflarını terk etti. 15 Mart 2019’da ise 50’den fazla ülkede gerçekleşmesi planlanan küresel bir grev vardı. İsveçli Greta Thunberg’in buradaki amacı, küresel ısınma ve iklim değişikliği nedeniyle insanları harekete geçmesini sağlamaktı.

Felsefi Bağlamda Çevre ve Etik

Çevre etiği 1970’li yıllarda oluşmaya başladığı günden beri, doğanın değeri ve doğanın sadece dolaylı değil aynı zamanda kendi içinde de ahlâki bir öneme sahiptir. İnsan, var oluşu gereği diğer insanlarla birlikte yaşadığı için toplumsal alanda belli başlı kurullarla karşı karşıyadır. İnsanın düşünmesi,

---

29 Uluğ Nutku, *Gezgin Felsefe*, Adana 2011, s. 84-85.

düşünsel kavrayışının gelişmesi, alet yapması, düşündüklerini başka insanlara ve kuşaklara aktarması onun biyolojik özelliği sayesinde. Bir bütün olarak somut insan ancak bu tür fenomenlerle bilinebilir. Çünkü insan; düşünen, düşündükleri üzerinde eleştirel bir tutum geliştirendir. Ancak insan bütün bu başarılarla ve gelişmelere eğitimle ulaşabilir.

O hâlde insanın, bilgisini ilerletmek için eğitime ve eğitime ihtiyacı vardır. İnsan, uygun bir eğitim sistemiyle bilgiyi elde eder, elde ettiği bu bilgiyi ilerletir. Eğitim, insana özgü bir fenomendir. İnsan; eğitim sayesinde bilim, sanat, teknik, felsefe, çevre ve etik gibi alanlarda kendisini geliştiren ve başarıları elde eden bir özelliğe sahiptir. İnsan, bu başarılarını kendisinden önceki nesillerden devralmakla kalmayarak kendisinden sonraki nesillere de devredendir.

Daha açık bir deyişle insan; eğitim olanağıyla form kazanır,³⁰ kazandığı bu form sayesinde hak, hukuk ve etik çerçevesinde kendisine yön verir. Çünkü ne insan ya da insanlık ne de haklar sadece hukukun konusu olmadığı için, bu doğrultudaki eğitim çok yönlü olmak zorundadır. Kuşku yok ki, hak kavramının dayanağı etik değerler alanıdır ve bu anlayış olmaksızın sırf hukuksal maddeler insanları sürekli olarak bağlayamaz. Bu nedenle insan hakları insanın değerini koruyan ve insanı yücelten hakların tamamıdır.

Felsefi bağlamda etik başta olmak üzere bütün uğraş ya da mesleklerde insani değerler tanıtılmalı ve bu değerlerin bilinci yaygınlaştırılmalıdır. Sosyal yaşamda insanlar arasında etik, hak ve adalet gibi yargıların bir toplumdan başka bir topluma değişkenlik göstermesi çok nadirdir. Çünkü çoğu toplumda bu tür benzer kavramlar hiç tereddüt edilmeden ya kabul edilir ya da reddedilir. Değer duygusunu da etik çerçevesi içerisinde görmek mümkündür. Felsefi etik için üç önemli görüş dile getirilebilir: "1. Eski Grek etiği ve bu etiğin Kant'a kadar aynı yönde işlenişi; 2. Kant tarafından etiğin yepyeni bir şekilde kurulması; 3. Bizim çağımızın bir ürünü olan (Max Scheler, Nicolai Hartmann tarafından kurulan) değerler etiği."³¹

Değer kavramıyla, değerlerin varlık bilgisini birbirinden ayıran Kuçuradi etik ilişkilerde ortaya çıkan değerlerin iki türünden bahseder: Bunlardan birincisi, etik kişi değerleridir. Örnek vermek gerekirse saygılı olmak, güvenilir olmak gibi. İkincisi ise, etik ilişki değerleridir.³² Bu tür ilişki değerlerine ise şu örnekler verilebilir: Sevgi, saygı, minnet gibi örnekler çoğaltılabilir. Ku-

30 Alkayış 2020.

31 Takıyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş* Ankara 2017, s. 320.

32 Alkayış 2020.

çuradi'ye göre sevgi, açıkladığı etik değerlerin ikinci türünde bulunan bir değerdir. Sevgi anlayışındaki bu yaklaşım, etik ilişki değerlerinden biri olan sevginin bilinçlendirilmesi konusunun hayata felsefi bilgi kadar çok şey kattığını dile getirir.³³

Sevgi; insan olmanın değerine bağlı olduğuna göre, sevginin gerçekleşmesi de insan değerinin bilgisine bağlı olarak karşımıza çıkmakta. Çünkü insan, eğitimle kazandığı değer bilgisini geliştirerek başarılar elde eden bir donanıma sahiptir. Eğitim olanağıyla form kazanır, kazandığı bu form sayesinde kendisine yön verir. Böylelikle diyebiliriz ki insan, hayatının sonuna kadar alıcı bir varlıktır. Kendine verilen bilgileri alır ve onlara yenilerini ekler.³⁴ İnsan hem kendisini eğitir hem de başkaları tarafından eğitilir. Plastisiteye yani eğilip bükülmeye uygun bir varlıktır. Bu bağlamda insan, hiçbir zaman olmuş-bitmiş bir varlık değildir. İnsan, düşünen bir varlık olduğu için onun hiçbir şey yapmadan yaşamını devam ettirmesi, herhangi bir kurala ya da etiğe bağlı olmadan yaşaması mümkün değildir.

İnsan yaşamının tarihsel alanına bakıldığında eğitimin etik alanıyla iç içe olduğu, birbirinden kopmaz bağlar olarak görülebilir. Kant, insanı doğadan ayırır ve onun saygı duyulması gereken bir yapıya sahip olduğunu dile getirir. Bu yapı da, insanın etik davranmasını sağlar. "Etik bir davranış olan çevreye saygı kişinin içinde yaşadığı toplumsal ve doğal çevreye olan yaklaşımının da bir göstergesidir."³⁵ İnsan özgür iradesiyle, diğer canlılardan farklı olarak, doğa yasalarından kurtulup etik bir yasaya göre hareket eder.

Hangi toplumda olursa olsun insan, diğer insanlarla birlikte olduğu için her zaman bazı kurallara göre hareket etmektedir. Ancak insan yaşamının her yerinde mutlak kurallar söz konusu değildir. Yani insanın kendisine özel dediğimiz serbest bir alanının da olduğu bilinmektedir. Demek ki, bu tür konuların araştırılıp sorgulandığı andan itibaren etik devreye girmektedir. Bu soruların cevabını arayıp sorgulayan felsefe disiplini etikdir. Etiğin tanımı yapılacak olursa; "insanın yapıp etmelerini özel bir problem alanı olarak araştırarak, bu alanın varlık nitelikleri ile bu alanı yöneten ilkelerin, değerlerin varlık niteliklerini, yapıp etmelerinin bağımlı ya da bağımsız olmalarını inceleyecek disipline etik adı verilmektedir."³⁶

33 İoanna Kuçuradi, *Etik*, Ankara 2006.

34 Ahmet Alkayış, *Eğitim Felsefesi Bağlamında Mesleki Danışmanlık*, Azerbaycan Mektebi, 2019, s-137-149.

35 Gül, s. 19.

36 Mengüşoğlu, s. 317-318.

Kavramsal çerçevede etik ile ahlâk arasında benzerlik olmasına rağmen etik, teorik olarak ahlâktan daha farklıdır. Çünkü etik, olayların neden ve nasıllarına bazı sorular sorarak insan davranışları üzerinde yargılar üreten ve temellendiren bir felsefe disiplini. Ancak ahlâk; insanın, insanlarla olduğu kadar, çevreyle ve insanın kendisiyle ilgili tutum ve davranışlarda da önemli bir yeri olan temel kurallar olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanlığın tarihsel sürecinde etik konusu incelendiğinde parçalar şeklinde yazılı kaynaklar Eski Yunanlılarda görülmektedir. Bu kaynaklar İlkçağ Felsefesi'nin önemli düşünürlerinden Demokritos'a aittir. Demokritos "ilkçağın en büyük doğa araştırmacısı sayılır."³⁷ Yine bu dönemde filozof mekanist bir doğa bilimin temellerini atmaktadır. Ancak o dönemde filozofun bu düşünceleri pek yayılmamıştır. Filozofun ahlâk öğretisine bakıldığında bu öğretiyi yine doğa felsefesine dayandırmaktadır. Filozofun bu temellendirmesi şu soruda rahatlıkla görülmektedir; doğru bir yaşamın dayanakları nelerdir? Bu nedenle Demokritos bir doğa filozofu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Etik; yaşamın her alanında ve doğada karşımıza çıkmaktadır. Bilimde, siyasette, dinde, hukukta, teknolojiye ve çevre faktöründe rahatlıkla görülmektedir. Çünkü etik, toplumsal kuralların oluşmasında farkındalık sağlayan düşünsel eylemlerdir. "Etik anlayışların fikri temellerinin çevreci eylemlere dayanak olduğu ve oluşan tepkilerin yönetimler, firmalar, tüketiciler ve tüm toplumlar üzerinde etkili sonuçlar verdiği görülmüştür."³⁸ Bu nedenle normatif etik; toplumda neyin kabul edilip neyin kabul edilmediğini belirleyendir. Örneğin; ekolojik dengenin alt üst olmaması ve çevrenin kirlenmemesi için fabrika bacalarından çıkan ve atmosfere yükselen gazların sis bulutlarındaki suyla birleşmesi sonucu sülfürik asit ve nitrat aside dönüşmemesi için bacalara filtreler takılmalıdır. Aksi durumda bacalardan çıkan zehirli gazlar atmosfere yükselerek temiz havanın kirlenmesine ve insan sağlığını tehlikeye atacak hastalıkları beraberinde getirecektir. Çünkü normatif etik, insanın mutluluğunu ortaya çıkaran değerleri göz önüne alarak onun mutsuzluğuna neden olan değerleri ortadan kaldıran normlardır.

Normatif etik, toplumlarda üst normları ortaya koyma gayretinde olduğu için zaman zaman bazı tartışmalara yol açmıştır. Örneğin; ekolojik dengenin ve doğal çevrenin korunması konusundaki kriterleri belirlerken beraberinde birden fazla eleştiriye de maruz kalmaktadır. Ancak bütün bu eleştirile-

37 Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İstanbul 2010, s. 36.

38 Mesut Kayaer, *Çevre ve Etik Yaklaşımlar*, Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi. Yıl:1, Cilt:1, Sayı 1, 2013, s. 75.

re rağmen “çevre etiği, çevreciliğin büyük bir bölümünü oluşturan normatif yargıları sistemli bir şekilde inceleyen ve değerlendiren bir felsefe dalı olarak kabul edilir.”³⁹ O hâlde çevre etiği normatif yargıları incelerken aynı zamanda insanların sahip olduğu etik değerlerin, doğaya karşı yaklaşımını da incelemeye çalışır. Çevre etiği konusu incelenecek olursa, bu konunun çok da eskilere dayandığı görülmektedir.

Kısaca belirtmek gerekirse, çevre ve etik konusu İlkçağ filozoflarından beri ele alınmaktadır. O dönemde doğa felsefesi üzerinde çalışan önemli düşünürler bu problemleri felsefi bağlamda irdelemişler. Ancak çevre etiğinin sıklıkla gündeme gelmesi ve dünya üzerinde yaygınlaşması İkinci Dünya Savaşı’ndan sonraki yıllara dayanmaktadır. Son yıllarda çevre etiği, bazı temel sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır. “Birey ve toplumun ortak hareket etme sorumluluğu üstlenebilmesi için, keskin çıkar çatışmalarını, büyük kültürel farklılıkları ve bir birinden uzak yaşam biçimlerini ne kadar benimseyebilecektir.”⁴⁰

Genel olarak çevre etiği şu temel alanlarla da ilişkili bilinmektedir: Bunlar; doğanın, çevrenin fiziksel ve biyolojik unsurlarının korunmasıdır.⁴¹ İnsanların doğrudan ya da dolaylı olarak, doğal kaynakları aşırı ve bilinçsiz kullanmalarının ortadan kaldırılmasının sağlanması gerekir. Aksi halde her geçen gün çevrenin bozulmasına ve tahribatın önüne geçilemeyecek dereceye varacaktır. Doğanın korunması hususunda söylenecek şudur; doğanın temel unsurları olan toprak, su ve havanın insan kaynaklı her türlü kirlenmeye karşı gerekli önlemlerin alınması zorunludur.⁴² Hayvanların korunmasına yönelik ise insanlar dışındaki bütün canlı varlıkların zarar görmesi engellenmeli, hayvanlara yapılan işkenceler ortadan kaldırılmalı ve olumsuz hava koşullarında barınma olanaklarının daha geniş alanlara yayılması sağlanmalıdır.⁴³

Çevre etiği sadece doğanın kirletilmesi, hayvanların daha iyi yaşamı veya hayvan sorunları gibi konularla sınırlı değildir.⁴⁴ Bu alandaki çalışmalar bütün ekosistemi içine almaktadır. Ancak çevre etiği içinde farklı yaklaşımlarla

39 Kılıç, s. 27.

40 Kılıç, s. 35.

41 Ben Minteer, *Refounding environmental ethics: pragmatism, principle, and practice*. Temple University Press 2011.

42 Attfeld Robin, *Environmental ethics: An overview for the twenty-first century*. John Wiley & Sons 2014.

43 Akyüz, 2015.

44 Paul. W Taylor, *Respect for nature: A theory of environmental ethics*. Princeton University Press 2011.

karşılaşılmaktadır. Bunlardan biri de antroposentrik etikdir. Bu yaklaşımın temelinde insan, doğada yaşayan diğer canlı türlerine göre eşsiz bir özelliğe sahip olduğu için onlara karşı herhangi bir etik sorumluluğu söz konusu değildir. Şayet çevre etiği antroposentrizmin bir reddiyle başlayacaksa, bir sonraki adım, insanın olmadığı bir doğal dünyanın değerinin insan merkezli olmayan terimlerle açıklanması olurdu.⁴⁵ Yani Light'e göre çevresel etik bir antroposentrizmin reddidir. Çünkü insan olmayan diğer ekosistemler kendi içinde bir değerdir.

Yukarıda dile getirilen çevre etikleri yaklaşımlarıyla birlikte yeryüzündeki bütün canlı ve cansızları kapsayan bir etik anlayışı da vardır. Bu yaklaşımdaki etik anlayışına bütüncül çevre etiği (holistic environmental ethics) adı verilir. Dünya üzerinde bulunan canlı ya da cansız bütün varlıklar kendi içerisinde tutarlı bir sistemin parçasıdır. Böylece bütüncül yaklaşımda cansız varlıklar da hukuken özne haline gelmiş olmaktadır. Bu etik yaklaşımına göre canlı ve cansız varlıklar biyosferde sadece var oldukları için bir değere sahiptir. Çünkü her varlık önemli bir değere sahiptir. Bu durum ise varlıkların kendi içinde bir araç olmasını yadsımak anlamına gelmektedir. Bu bağlamda doğanın farklı yaklaşımlar için bir araç olarak kabul edilmesi mümkün değildir.⁴⁶ Kısaca belirtmek gerekirse, bütün bu yaklaşımlar sonucunda gerekli tedbirlerin alınması ve uygulanması çevre etiğinin işidir.

Bütün canlılar ve daha yaşanılabilir bir hayat için dünya üzerinde çevre etiği bilinci daha da yaygınlaştırılmalıdır. Doğada her şeyin bir bütün olarak birbirine bağlı işlediğini gözden kaçırılmamalı. Ekolojik dengeyi sağlayan unsurlardan birinin ortadan kaldırılması halinde yaşamın ondan etkileneceği unutulmamalıdır. Çevre etiğine bu bağlamda önem verilmelidir. Çünkü çevrenin tahrip edilmesi, doğanın kirletilmesi sanayi devriminden sonra yoğunlaşan bir durumdur. Çevre etiği disiplini de sanayi devriminden sonra güçlenmeye başladı. "Genelde bütün çevre etiği yaklaşımlarında gizli ya da açık bir şekilde sanayileşmenin getirmiş olduğu kirli bir dünyadan kaçış ve temiz bir doğaya dönüş özlemi vardır."⁴⁷ Şu önemli ayrıntıyı unutmamak gerekir; bu ifadeler doğa ve çevrenin korunması adına sanayiye karşı bir tutum gibi anlaşılmalıdır. Tam tersi bilimsel gelişmelerle birlikte çevre için sanayi alanındaki tedbirlere daha fazla önem verilmelidir. O hâlde doğanın bir parçası olan insan, daha yaşanılabilir ve değer atfedilebilir bir dünya için

45 Andrew Light, *Contemporary Environmental Ethics From Metaethics To Public Philosophy*, Vol.33, No. 4 July 2002, s. 430.

46 David R. Keller, (Ed.), *Environmental ethics: The big questions*. John Wiley & Sons 2010.

47 Kılıç, s. 39.

çevre ile uyumlu olmalıdır. Çünkü insan, değerleri olan ve değerleri çerçevesinde yaşamını sürdürmektedir.

İnsanlar, teknolojiye kullanım amaçlarına göre yön verdikleri için, çağımızda teknolojik gelişme ve bilimsel ilerleme sonucunda doğadaki tahribatlar da artmaya başlamıştır. Ancak çoğu insan teknoloji ve ekonomik finans için doğayı kirletmeyi, canlı türlerinin yok edilmesini etik açıdan sakıncalı bulmaktadır. “Özellikle ekonomik meta ve diğer amaçlar için bu tür değerlerin (insan ya da hayvan hayatı, doğa, saygınlık gibi) harcanmasına karşıdır.”⁴⁸ Çünkü doğadaki bazı çevresel konular etik için temel bir değere sahiptir. İnsanın doğaya karşı olan bu tutumu, korunmuş değerler olarak karşımıza çıkmaktadır. Çevre merkezli etik yaklaşımın handikaplarından biri de, insan merkezli pragmatist yaklaşımların karşısında insana yararı olmayan bir şeyin neden korunması gerektiğidir. Böyle bir yaklaşımla ortaya çıkan bir gerçek vardır: İnsanların araçsal değer anlayışını daha rahat kabul ettikleri ve somut çıkarları daha ön plana aldıklarıdır. Çevre sorununun nedenleri arasında insanın doğayla olan ilişkisi ön plana çıkmaktadır. Sonuç olarak bu sorunun temelinde insanın değerler eğitimi ve değerlendirme ilişkisi⁴⁹ irdelenmelidir.

O hâlde eğitim alanında üzerinde durulması gereken bir diğer önemli konu ise, değerler eğitimi ve çevre bilinci ilişkisi bağlamında yapılacak çalışmalardır. Bu bağlamda eğitim; insan varlığının amacına ulaşacak şekilde insanı geliştirmeli, yargı gücünü doğru kullanmasına yer vermelidir. Ancak eğitim sayesinde insan doğal yeteneklerini, değerlerini geliştirerek sonraki neslini de eğitir.⁵⁰ İnsan, değerleri olan ve bu değerleri doğrultusunda yaşamını sürdüren biricik varlıktır. İnsanın, yapıp etmelerinde ilkeli ve tutarlı davranmasının temel dayanağı, onun bir değerler dünyasına sahip olmasıdır. Çünkü değerler; insanın yapıp-ettiklerini, istemelerini düzenler; bu, insanın yapıp ettikleri dışında kalan bir özelliği değildir. İnsan dışındaki diğer varlıklar için de böyle bir durum söz konusu değildir, olaylar ve durumlar insan değerlendirmelerinin bir çıkarımıdır. Çevreci olmaya, bir değer olarak eğitim sisteminde yer verilmesi bu konudaki birçok sorunun çözümüne katkıda bulunacaktır.

48 Linda Steg, Agnes. E. Van Den Berg, Judith. I. M. De Groot, *Çevre Psikolojisi*, çev. Lütüfiye Kaya Ciceralli, Eyyüb Ensari Ciceralli 2015, s. 20.

49 Alkayış 2020.

50 Alkayış 2019.

Sonuç ve Öneriler

Felsefenin çok eski bir disiplini olan etik ve çevre, toplumda her zaman önem verilen ve filozofları ilgilendiren konular olmuştur. Nedeni ise bu disiplinlerin yaşamla iç içe olmasından kaynaklanmaktadır. İnsan, var oluşundan beri çevre üzerinde bir takım çalışmalar yaparak doğayı ve yaşadığı çevreyi etkilemiştir. Bu etkileme hem bilimi hem de teknolojiyi ilgilendirmiştir.

Çağımızda bilim ve teknolojinin ilerlemesi sonucunda doğadaki tahribatlar da bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde artmaya başlamıştır. Çevre üzerindeki bu tahribatlar sonucunda doğayı koruma bilinci yaygınlaştırılmaya çalışılmaktadır. Bazı devletler kendi ülkelerine yatırım amaçlı enerji, su ve toprak gibi imkânları uluslararası markalara açarak onlara birtakım kolaylıklar sağlamaktadırlar. Ancak uluslararası markalar da; ülkenin kendisine maliyet açısından uygun şartlarda sunduğu toprak, su ve enerji gibi değerlerin öneminin farkında değildir. Bu markalar ya da kurumlar verilen teşviklere karşı gerekli sorumluluklarını yerine getirmeyebilmektedirler. Bu nedenle insanlara her ne şekilde olursa olsun bazı olanaklar verilmesine rağmen üzerinde yaşanılan çevrede gerekli önlemleri almak zorundadırlar.

Yaşam için gerekli önlemlerin alınmaması nedeniyle hem insan sağlığı tehdit edilmekte hem de doğal kaynaklar kirletilmektedir. Çünkü insan, dünyaya bağlıdır. Doğa sadece insan için değildir, insan doğayla birliktedir. Doğayla birlikte var olmak için insan, ona saygı duymak zorundadır. Saygı duymak bilinçlenme konusudur. Bilinçlenmenin olmadığı yerde insan çoğu zaman bir tarafa yani sadece tüketime yönelecektir. Bu durumda etik ve estetik değerlerin ekonomik çıkarlar altında yok olması kaçınılmazdır.

Yapılan çalışmada yer verilen felsefi düşünceler, çevre ve etik ilişkisi ile ilgili yaklaşımlar da dikkate alınarak, çevre bilinci konusunda bir eğitim felsefesinin geliştirilebilmesine, dolayısıyla, bütün canlılar için yaşanılabilir bir doğa ve çevre sunulmasına yönelik bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür:

- ✓ Çevre ve doğa bilinci konusundaki eğitimler yaygınlaştırılmalıdır. İlkokuldan başlayıp üniversite yıllarına kadar okul müfredatlarında ders sayısı kademeli artırılmalıdır. Üniversiteden sonraki yıllarda da bu tür çalışmalar sürdürülmeli, hayat boyu öğrenmede, çevre bilincine yönelik eğitimlere yer verilmelidir.
- ✓ Her ne kadar son yıllarda geri dönüşümlü hammaddelerin kullanılmasına yönelik çalışmalar yapılırsa da, bunu daha da yaygınlaştırmak adına

toplumun her platformunda çevre bilinçlendirmeleri artırılmalıdır. Bu konuda toplumdaki duyarlılığı yükseltmek adına bazı teşvikler verilmelidir.

- √ Çevre bilinci ve doğal dengeyi korumak adına caydırıcı yasalar ağırlaştırılmalıdır. Denetleme mercilerinin denetimleri sıklaştırmaları mevzuata aykırı yerler hakkında ağır cezalar uygulamaları ve gerekirse çevreye zarar veren faaliyetleri tespit edilen işletmeleri belli sürelerde kapatabilmelidir.
- √ Isınma problemleri için konutlarda temiz yakıtın kullanılmasıyla birlikte büyük merkezlerin ısınmasında kullanılan yakıt için filtrelerin önemine dikkat edilmeli, bu konularda ilgili kişilere eğitimler verilmelidir.
- √ Dünya genelinde olduğu gibi ülkemizde de sürekli çevrenin korunmasına yönelik geliştirilen teknolojik yeniliklere açık olunmalı, insan sağlığı ve ekolojik denge için bu yeniliklerden faydalanmalıdır.
- √ Ülkemiz, rüzgâr ve güneş enerjisini üretimi bakımından son derece uygun koşullara sahiptir. Bu imkânları dikkate alarak, rüzgâr ve güneş gibi yenilenebilir enerjilerden yeterince yararlanmak için gerekli hassasiyet gösterilmelidir. Bazı illerde elektrik üretimi için güneş panelleri faal üretim yapmakta ancak ülke geneli için henüz yeterli düzeyde değildir. Bu alanda yetiştirilmiş eleman sayısı da artırılmalıdır.
- √ Doğada olduğu gibi yaşam merkezlerinde (özellikle büyükşehirlerde) ağaç dikimine ve yeşil alanları genişletme çalışmaları faizsiz kredilerle teşvik edilmelidir. Ağaçlandırmanın önemi eğitim müfredatlarında geniş yer almalıdır.
- √ Fabrikaların doğal çevreyi kirletmemeleri adına yasal olarak bütün tedbirler alınmalı ve denetimler belli dönemlerde değil sıklıkla yapılmalıdır.
- √ Sanayide, fabrikalarda ve evlerde kullanılan atık yağların kanalizasyonlara atılmaması konusunda ilgili birimlere çevre eğitimleri verilmelidir.

Aynı zamanda, yerleşim planları yapılırken; bu planlar çerçevesinde organize sanayi ve fabrikaların yerleşim yerleri dışında yapılmaması, beraberinde halen ciddi sorunlar getirmektedir. Sanayi ve fabrikalardan çıkan zararlı maddeler hava, su ve toprak kirliliğine neden olmaktadır. Herhangi bir fabrikanın atık maddelerini arıtmadan doğaya bırakılıp, bu zehirli atıklar toprağa

ya da suya karıştığında organizma olarak bütün canlıların yaşamları tehdit edilmektedir. Çünkü atıklar sıvı şeklindeyse bu kimyasal maddeler çoğunlukla asit tabiatlıdır ya da toksit madde barındırmaktadır. Toksik madde ise; canlı organizmaya (insan ve sıcak kanlı hayvanlara) ağız, solunum, deri ve enfeksiyon yoluyla girdiğinde normal fizyolojik ve biyokimyasal mekanizmaları bozan veya fazla miktarda canlının ölümüne sebep olan kimyasal maddelerdir.

Zehirli olan bu sıvılar çevredeki bütün canlıların hayatını tehlikeye atmakta, ölümlere sebebiyet vermektedir. Organize sanayi bölgelerinin çevre kirliliği sadece bunlarla sınırlı değildir. Görüntü ve gürültü kirliliği de ortaya çıkmaktadır. Bazı fabrikaların yanı başlarında biriken devasa çöp yığınları, oralara yakın yerleşim yerlerinde yaşayan insanların fizyolojik ve psikolojik rahatsızlıklarına neden olmaktadır. Günlerce, aylarca ve hatta yıllarca vardiyalı şekilde günün her saatinde faal olarak üretim yapan bir fabrikanın çıkardığı ses kirliliği insanların psikolojilerini de alt üst etmektedir. O hâlde çok geç kalmadan daha yaşanılabilir bir hayat için dünya üzerindeki herkesin çevre ve etik konusunu ciddiye alması gerekir. Çevre bilincine eğitim müfredatlarında daha çok yer verilmelidir. Çevre ve etik konusu dünya üzerinde sadece belli başlı toplumların ya da ülkelerin derdi olmamalı, yeryüzünde yaşayan bütün insanların derdi, amacı ve gayesi olmalıdır.

Yapılacak çalışmalar uluslararası kuruluşlarca yürütülüp tarafsız bir şekilde denetlenmelidir. Aksi halde insanlık başa çıkılamayacak felaketlerle karşı karşıya kalacaktır. Ancak her halükarda bu konuda bir başarının sağlanması, insanların doğaya ve çevreye karşı düşüncelerinin değişmesiyle mümkün olabilir. İnsanlar, içinde yaşadıkları çevreyi yani bütün canlı ve cansız varlıkları düşünmek zorundadırlar. Bu düşünce gelişimi de ancak bu konuda planlı ve bilinçli bir eğitim ile mümkündür.

Yine çeşitli eğitimlerle, insanlar doğanın sınırlı kaynaklarının farkına varırlarsa kendi sınırlarını da daha iyi bilirler. Kendini ve sınırlarını iyi bilen insan doğayı da daha iyi tanıyacaktır. Bu nedenle insana düşen görev doğa ve çevre bilinci için yapması gerekenleri daha doğru analiz etmektir. Çağımızda insan sorunları ile çevre sorunlarının sınırlarını kesin bir çizgiyle birbirinden ayırmak mümkün değildir. Böyle bir durumda elbette insana, eğitime ve felsefeye düşen önemli görevler vardır. Gerekçesi ise insanın hem çevre problemlerinin sebebi olan hem de bu sebeplerin giderilmesi için çözüm üreten olmasıdır. Bu çalışmanın temel hedefi de ekolojik denge ve çevre problemlerine karşı eğitim felsefesinin önemini bir kez daha dile getirmektir.

Kısaca ifade edilecek olursa; felsefi bir bilinçle çevre bilinci çalışması yaygınlaştırılmalıdır. Çevre bilincinin yaygınlaştırılmasını sağlamak için de öncelikle felsefi bir bilinç yerleştirilmelidir. Daha yaşanılabilir bir hayat için doğaya ve çevreye karşı yapılması gerekenlerin de özetlendiği bu çalışmada, eğitim felsefesi bağlamında çevre konusundaki bilinçlendirmenin önemi gözler önüne serilmiştir. Burada geliştirilen temel yaklaşım ise, doğaya hâkim olmak yerine doğayı bir bütün olarak görüp onu anlamak ve anlamlandırmamanın, çevre ve etik konusunda en etkili temellendirme olacağıdır. Buna göre insan, üzerinde yaşadığı çevreyi de kendi benliği gibi görüp anlamlandırarak koruması gerektiğini düşünmelidir.

KAYNAKLAR

- ALKAYIŞ, A. *Çağdaş Sorunlar Karşısında İnsan ve Eğitim*, Astana Yayınları, 2020.
- ALKAYIŞ, A. "Eğitim Felsefesi Bağlamında Mesleki Danışmanlık", *Azerbaycan Mektebi*, 2019, s-137-149.
- ALKAYIŞ, A. "Aydınlanmacı Eğitim ve İnsan Hakları Çerçevesinde Eğitim ve Dünya Barışı Düşüncesi", *Metafizika - Cild: 1, Sayı: 3*, 2018, s. 87-114.
- AKYÜZ, E. (2015). "Çevre Sorunları ve İnsan Hakları İlişkisi". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(15), 427-436.
- AKYÜZ, E. (2020). *Çevre Biliminin ABC'si: Yeni Başlayanlar İçin Çevre Sorunları ve Politikaları*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- AKYÜZ, E. (2020). *Çevre Sorunlarında Bilinmeyen 100 Bilimsel Gerçek*. Ankara: Astana Yayınları.
- AKYÜZ, E. (2020). *Dünyayı Kurtar: Temiz Çevrenin Bilimsel Sırları*. Ankara: Astana Yayınları.
- ATTFİELD, R. (2014). *Environmental ethics: An overview for the twenty-first century*. John Wiley & Sons.
- BECK, U. (1992). *Risk society: Towards a new modernity*. SAGE.
- BOZLAĞAN, R. (2004), "Birleşmiş Milletler Uygulamaları ve Yerel Yönetimler" *Öneri* C.6.S.22, Haziran, 229-235. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/940714>
- CEVİZCİ, A. (2000), *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- GÖKBERK, M. (2010), *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- GÜL, F. (2013), "İnsan-Doğa ilişkisi Bağlamında Çevre Sorunları ve Felsefe" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 14, 17-21. http://www.journalagent.com/pausbed/pdfs/PAUSBED_6_14_17_21.pdf
- HİLL, M. K. (2020). *Understanding environmental pollution*. Cambridge University Press.
- HOPKE, P. K. (2009). *Contemporary threats and air pollution*. *Atmospheric Environment*, 43(1), 87-93.
- KAYAER, M. (2013), "Çevre ve Etik Yaklaşımlar", *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*. Yıl:1, Cilt:1, Sayı 1, s. 63-76.
- KAYHAN, A. K. (2013), "Birleşmiş Milletler Çevre Programı Üzerine Bir İnceleme" *Public and Private International Law*, Volume: 33, Issue: 1, 61-90
- KELLER, D. R. (Ed.). (2010). *Environmental ethics: The big questions*. John Wiley & Sons.
- KILIÇ, S. (2008), *Çevre Etiği Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Sonuçları*, Ankara: Orion Kitabevi.
- KUÇURADİ, İ. (2006), *Etik*, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- LIGHT, Andrew, (2002), *Contemporary Environmental Ethics From Metaethics To Public Philosophy*, Vol.33, No. 4 July.
- MANİ, M., & Wheeler, D. (1998). *In search of pollution havens? Dirty industry in the world economy, 1960 to 1995*. *The Journal of Environment & Development*, 7(3), 215-247.
- MENGÜŞOĞLU, T. (2017), *Felsefeye Giriş* Ankara: Doğubatu Yayınları.

- MİNTEER, B. (2011). Refounding environmental ethics: pragmatism, principle, and practice. Temple University Press.
- NUTKU, U. (1999), "Doğa-İnsan Bağının Yeniden Üretilmesi İçin Üç İlke", *Ekoloji Felsefesi ve Etiği, Felsefelogos*, Sayı: 6, İstanbul: Bulut Yayınları, 20-34.
- NUTKU, U. (2011), *Gezgin Felsefe*, Adana: Baştuğlar Matbaacılık.
- ÖZDEMİR, İ. (2020). <https://uskudar.edu.tr/tr/icerik/5071/prof-dr-ibrahim-ozdemir-cevre-icin-simdi-degisme-zamani> (e.t. Mart 2020)
- ÖZKAN, S. (2019), *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: Nobel Yayınları.
- STEG, L. & Berg, A. E. Van Den, & Groot, J. I. M, (2015), *Çevre Psikolojisi*, (Çev. Lütfiye Kaya Cicereli & Eyyüb Ensari Cicereli), Ankara: Nobel.
- TAYLOR, P. W. (2011). Respect for nature: A theory of environmental ethics. Princeton University Press.
- VESİLİND, P. A., Peirce, J. J., & Weiner, R. F. (2013). Environmental pollution and control. Elsevier.
- WHEATLEY, M., J. (2003). *Birbirimize Dönmek, Geleceğe Dönük Umudu Yeniden Tesis Etmek İçin Basit Konuşmalar*, (Çev. Murat Abus), İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.